

Київський національний торговельно-економічний університет

Кафедра міжнародного, цивільного та комерційного права

ВИПУСКНА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему:

**ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ ЯК СПОСІБ ЗАХИСТУ
ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ**

студентки 2 курсу, 7 м групи,
спеціальності 081 «Право»,
спеціалізації
«Цивільне право і процес»

Дмитраш Юлії Віталіївни

Науковий керівник

д.ю.н.

Примак Володимир Дмитрович

Гарант освітньої програми

д.ю.н.

Примак Володимир Дмитрович

Київ-2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ ЯК СПОСОБУ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ	
1.1. Поняття і форми вияву моральної шкоди	6
1.2. Відшкодування моральної шкоди як захід цивільно-правової відповідальності	13
1.3. Принципи правового регулювання відносин з відшкодування моральної шкоди	19
РОЗДІЛ 2. ПІДСТАВИ Й УМОВИ ВИНИКНЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ З ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ ТА ЇХ ЕЛЕМЕНТИ	
2.1. Фактичні й нормативні підстави відшкодування моральної шкоди	24
2.2. Об'єктивні й суб'єктивна умови відшкодування моральної шкоди	30
2.3. Об'єкт і зміст зобов'язання з відшкодування моральної шкоди.....	34
ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ	43
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	46

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Станом на сьогодні в Україні інститут моральної шкоди займає центральне місце серед деліктних зобов'язань, оскільки ґрунтується на визнанні найвищої соціальної значущості саме особистих немайнових благ та необхідності забезпечення їх недоторканності – у тому числі й за допомогою заходів цивільно-правової відповідальності. Відшкодування моральної шкоди є способом захисту насамперед абсолютних прав фізичних та юридичних осіб, однак його потенціал може бути використаний також і в сфері договірних відносин.

Водночас у цивільному праві України донині відсутній єдиний підхід до визначення поняття моральної шкоди, форм її втілення, розміру належної потерпілій особі компенсації, порядку застосування практики Європейського суду з прав людини при розгляді справ про відшкодування моральної шкоди українськими судами.

Розпочата підготовка до оновлення цивільного законодавства України актуалізує весь спектр питань, пов'язаних з функціонуванням правового механізму відшкодування моральної шкоди, включно з встановленням фактичних і нормативних підстав, об'єктивних та суб'єктивної умов застосування цього заходу цивільно-правової відповідальності, визначенням суб'єктного складу та об'єкта відповідного різновиду охоронних цивільних зобов'язань.

Останнім часом вітчизняна судова практика демонструє істотні зрушення у напрямі забезпечення права на відшкодування моральної шкоди споживачів, які є слабкою стороною у відносинах з суб'єктами підприємницької діяльності. З іншого боку, суди загальної юрисдикції висувають подекуди надто жорсткі вимоги до доказування позивачами факту заподіяння, конкретизованих виявів моральної шкоди та належного розміру її відшкодування. При цьому підходи, свого часу підтримані постановою Пленуму Верховного Суду України № 4 від 31.03.1995 «Про судову практику у справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди», не в повній мірі відповідають реаліям сьогодення.

Нарешті, євроінтеграційні прагнення України зумовлюють необхідність звернення до передового досвіду розвинутих європейських правопорядків – у тому числі щодо відшкодування моральної шкоди.

Загалом вищезазначене підтверджує доцільність проведення дослідження із запропонованої тематики.

Серед науковців тема відшкодування моральної шкоди на даний час є однією з головних. Так, свою увагу до вивчення особливостей відшкодування моральної (немайнової) шкоди приділили такі вчені: В. Д. Примак [42], О. О. Онищенко [39], С. В. Селезень [46], С. І. Шимон [56].

Метою дослідження є визначення особливостей правового регулювання цивільних відносин з відшкодування моральної (немайнової) шкоди.

Завдання, які об'єктивно пов'язані з метою, об'єктом та предметом дослідження полягають у необхідності:

- визначити поняття та форми втілення моральної шкоди;
- розкрити ознаки відшкодування моральної шкоди як заходу цивільно-правової відповідальності;
- визначити принципи правового регулювання відносин з відшкодування моральної шкоди;
- встановити фактичні й нормативні підстави відшкодування моральної шкоди;
- охарактеризувати об'єктивні й суб'єктивні умови відшкодування моральної шкоди;
- визначити об'єкт і зміст зобов'язання з відшкодування моральної шкоди.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у сфері відшкодування моральної (немайнової) шкоди.

Предметом дослідження є відшкодування моральної шкоди як спосіб захисту цивільних прав та інтересів.

Методами дослідження стали діалектичний (використаний, зокрема, при визначенні поняття та форм утілення моральної шкоди), порівняльно-правовий

(використаний для зіставлення притаманних різним правовим системам підходів до правового регулювання відносин з відшкодування моральної шкоди, зокрема, при визначенні належної потерпілій особі компенсації), формально-юридичний (використаний для характеристики елементів зобов'язань з відшкодування моральної шкоди у контексті дії всіх складових механізму цивільно-правового регулювання, а також при встановленні фактичних і нормативних підстав відшкодування моральної шкоди), системно-функціональний (використаний при визначенні об'єкта і змісту зобов'язання з відшкодування моральної шкоди), формально-логічний та інші методи.

Наукова новизна випускної кваліфікаційної роботи полягає в комплексному дослідженні основних проблем інституту моральної шкоди, порівнянні нормативно-правових актів, що стосуються відшкодування моральної шкоди в галузевому законодавстві, виявленні недоліків, розбіжностей законодавства щодо поняття, відшкодування і наведенні пропозицій щодо удосконалення українського законодавства про моральну шкоду.

Окремі положення випускної кваліфікаційної роботи викладено у статті «Підстави та умови відшкодування моральної шкоди», що опублікована у збірнику наукових статей «Правове регулювання цивільних відносин». Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2021. С. 101–109.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості їх використання у законотворчій діяльності, у практиці правозастосування та в освітній діяльності при викладанні студентам-юристів відповідних навчальних дисциплін.

Структура випускної кваліфікаційної роботи обумовлена метою і предметом дослідження та авторським підходом до розгляду обраної теми. Випускна кваліфікаційна робота складається із вступу, двох розділів, які включають в себе п'ять підрозділів, висновків та пропозицій, списку використаних джерел. Повний обсяг роботи становить 48 сторінок, із яких основна частина роботи займає 41 сторінка. Список використаних джерел складається з 72 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ ЯК СПОСОБУ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ

1.1. Поняття і форми вияву моральної шкоди

Уперше в Україні у 1993 році було запроваджено Законом України «Про внесення змін і доповнень до положень законодавчих актів України, що стосуються захисту честі, гідності та ділової репутації громадян і організацій» новий спосіб захисту в цивільному судочинстві – відшкодування моральної шкоди [8].

Цивільний кодекс Української РСР розширився статтею 440-1 про відшкодування моральної (немайнової) шкоди, однак не висвітлював поняття «моральної шкоди». Вказана стаття лише передбачала настання відповідальності за завдання моральної шкоди, характер протиправного діяння та форми відшкодування завданої шкоди. Необхідно зазначити, що на законодавчому рівні було встановлено мінімальний розмір відшкодування моральної шкоди – 5 мінімальних заробітних плат.

Також на проблемні питання застосування норм, а також формування визначення поняття «моральна шкода» намагався відповісти Пленум Верховного Суду у своїй Постанові № 4 від 31.03.1995 р. «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди».

Постанова містить два окремих формулювання визначення поняття «моральна шкода» для фізичних осіб та «немайнова шкода» для юридичних осіб. Моральна шкода фізичних осіб полягає у – «втратах немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань, або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб» [19]. Немайнова шкода для юридичних осіб полягає у – «втратах немайнового характеру, що настали у зв'язку з

приниженням її ділової репутації, посяганням на фірмове найменування, товарний знак, виробничу марку, розголошенням комерційної таємниці, а також вчиненням дій, спрямованих на зниження престижу чи підриг довіри до її діяльності».

На нашу думку, розмежування визначення «моральна» та «немайнова» шкода є досить важливим, оскільки моральна шкода що завдана фізичній особі не є тотожною з немайновою шкодою що завдана юридичній особі. Розмежування цих дефініцій дасть можливість вирішити ряд проблем інституту моральної шкоди та закріпити на законодавчому рівні додаткові норми що будуть регламентувати порядок та критерії відшкодування моральної шкоди.

Визначення «моральної шкоди» у вищенаведеній Постанові стало прототипом статті 23 Цивільного Кодексу України, котра визначає лише способи прояву такої шкоди. Наразі легальної дефініції «моральної шкоди» не має. Науковець С. І. Шимон вважає це вірним та пов'язує з неможливістю чіткого визначення такого оціночного поняття, (що поділяється багатьма вченими). При цьому будь-яке легальне визначення було б неповним, так як неможливо виділити в понятті універсальні, визначальні, родові риси, які були б характерними для нього в цілому [56, с. 8].

В доктрині цивільного права під моральною шкодою розуміють протиправне приниження (або замах на приниження) гідності людини, яке викликає в її психіці негативні процеси і стани [40, с. 63]. Однак в чинному Цивільному Кодексі України не має поняття моральної шкоди, лише поодинокі визначення з суто описовим характером містяться в галузевому законодавстві.

Ст. 1 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» визначає моральну шкоду як, «шкода, яку заподіяно особистим немайновим правам суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності та яка призвела або може призвести до збитків, що мають матеріальне вираження» [9].

У ч. 5 ст. 4 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду» вказано, що «моральною шкодою визнаються страждання,

заподіяні громадянинові внаслідок фізичного чи психічного впливу, що призвело до погіршення або позбавлення можливостей реалізації ним своїх звичок і бажань, погіршення відносин з оточуючими людьми, інших негативних наслідків морального характеру» [10].

У Конституції України містяться лише окремі статті (32, 56, 62, 152), в яких згадується моральна шкода, але не розкривається її сутність. Нормами Конституції України безпосередньо передбачено право на відшкодування моральної шкоди: ст. 32 — завданої збиранням, зберіганням, використанням і поширенням недостовірної інформації про громадянина та членів його сім'ї; ст. 56 — завдана громадянину незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, місцевого самоврядування, їх посадових чи службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень; ст. 62 — завданої безпідставним засудженням; ст. 152 — завданої фізичним і юридичним особам актами і діями, які визнані Конституційним Судом неконституційними [1, ст. 32, 62, 152].

Галузеве визначення «моральної шкоди» сформував Пленум Верховного Суду у Постанові «Про практику розгляду цивільних справ за позовами про захист прав споживачів» від 12 квітня 1996 р. № 5, в абзаці 2 п. 23 наступним чином - «під моральною шкодою розуміються втрати немайнового характеру, яких споживач зазнав внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, що настали через незаконні винні дії продавця, виробника, виконавця або через їхню бездіяльність» [20, п. 23].

Цивільний Кодекс України не містить також єдиного стандарту найменування моральної шкоди. Так в одній статті використовується термін «моральна шкода», а в іншій «моральна (немайнова) шкода», тому варто використовувати єдине поняття для уникнення плутанини.

Для правильного застосування та розмежування видів шкоди потрібно встановити чітку термінологію і визначення для поняття «моральна шкода» в законодавстві. С.В. Селезень вважає, що «наукове недопрацювання та законодавче невизначення цього поняття негативним чином відбивається, в першу чергу, на захисті прав і свобод людини та громадянина, що є

неприпустимим для країни, яка претендує на статус правової, демократичної, соціальної держави [46 с. 480]. Однак дати чітке визначення поняттю «моральна шкода» вкрай важко, тому це питання досі залишається відкритим.

Частково на це питання дала відповідь Постанова Пленуму Верховного Суду № 4, що згадувалась вище. Яка більш чітко розмежувала ці поняття, та не ототожнювала їх.

На нашу думку, законодавцю варто закріпити в кодексі визначення «моральної» та «немайнової» шкоди окремо. Поняття «моральна шкода» містить в собі підтекст фізичних, психо-емоційних чи душевних страждань фізичної особи, котрих юридична особа не може відчувати. Юридична особа це лише суб'єкт господарювання і форми прояву спричинення моральної шкоди зовсім інші.

Україна, як демократична держава, що вибрала європейський вектор розвитку має приділити особливу увагу розвитку інституту моральної шкоди в національному законодавстві. Міжнародні договори, що були ратифіковані Україною, є обов'язковими до виконання державою-учасницею. А відтак, Європейський суд з прав людини (надалі – ЄСПЛ) є джерелом тлумачення Конвенції. Майже в кожному рішенні ЄСПЛ є тлумачення поняття відшкодування моральної шкоди (сатисфакції). В міжнародному законодавстві поняття відшкодування моральної шкоди тотожне до поняття “сатисфакція”, слова латинського походження, що означає утамування почуття образи.

У статті 23 Цивільного Кодексу України зміст моральної шкоди фізичної особи визначається через поняття «душевні страждання». Душевні страждання потерпілої сторони внаслідок протиправної поведінки делінквента стають підставою для відшкодування моральної шкоди. Однак, поняття «душевних страждань», не є тотожним із моральними стражданнями [6, ст. 23].

Термін «страждання» означає, що дії щодо заподіювання шкоди обов'язково повинні відобразитися у свідомості потерпілої особи й викликати в неї певну психічну реакцію. Поняття «моральні страждання» містять в собі соціальний аспект, а не психічний.

В доктрині цивільного права існує 3 підходи до визначення поняття «моральна шкода»: соціальний, індивідуально-психологічний та індивідуально-соціальний [37, с. 51].

Представники соціального напрямку визначають моральну шкоду, як наслідок порушення певних суб'єктивних прав, зокрема честі, гідності, ділової репутації, порушення нормальних життєвих зв'язків. Такий підхід залишає поза увагою індивідуально-психічну сторону, а також обмежує розкриває лише випадки порушення нематеріальних благ [37, с. 51].

Представники індивідуально-психологічного напрямку визначають моральну шкоду фізичної особи виходячи з категорії моральних страждань, та порушення «душевної рівноваги» потерпілої особи. Такий підхід не враховує соціального аспекта моральної шкоди [37, с. 51-52].

Представники індивідуально-соціального напрямку визначають моральну шкоду як таку, що полягає у моральних, психічних чи фізичних стражданнях, що є наслідком порушення певних суб'єктивних прав людини. Представники цього підходу роблять спробу поєднання індивідуально-психічного та соціального аспектів моральної шкоди [37, с. 53].

На нашу думку, при визначенні поняття моральної шкоди для фізичних осіб варто враховувати як соціальний аспект, так і психологічні особливості. Нове поняття «моральної шкоди» має не звужувати право на захист, а його розширювати.

Для юридичних осіб при визначенні поняття «моральної шкоди» можливо застосувати лише соціальний напрямок.

1.2. Відшкодування моральної шкоди як захід цивільно-правової відповідальності

Цивільно-правова відповідальність – це юридичні наслідки дій, рішень чи бездіяльності особи, що призвели до порушення суб'єктивних прав іншої сторони.

Міністерство юстиції України свого часу (наразі втрачено чинність) розробило методичні рекомендації «Відшкодування моральної шкоди» (лист від 13 травня 2004 р. № 35-13/797), в яких містилися роз'яснення і поради щодо підвідомчості та підсудності справ про відшкодування моральної (немайнової) шкоди, строків позовної давності, підстав відповідальності, розміру грошового відшкодування моральної шкоди, деяких особливостей її відшкодування [21].

Відповідно до частини першої статті 201 ЦК України особистими немайновими благами, які охороняються цивільним законодавством, є: здоров'я, життя; честь, гідність і ділова репутація; ім'я (найменування); авторство; свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, а також інші блага, які охороняються цивільним законодавством [21, ст. 201].

ЦК України, на відміну від ЦК 1963 р, розподілив норми щодо моральної шкоди: у загальних положеннях вказано спосіб захисту (п. 9 ч. 2 ст. 16, ст. 280) та прояви моральної шкоди (ч. 2 ст. 23), а в інших статтях перелічені підстави відповідальності за завдану моральну шкоду, а також випадки їх безвинного відшкодування (ст. 1167) [6, ст. 16, 23, 280, 1167].

Стаття 16 Цивільного кодексу України, передбачає право кожної особи звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового інтересу, способами захисту якого є, поряд з іншими, відшкодування майнової шкоди та відшкодування моральної (немайнової) шкоди [6].

З огляду на відносну новизну цих норм та необхідність узагальнення практики і надання рекомендацій судам із питань застосування судами такого способу захисту інтересів особи, як відшкодування майнової шкоди Верховний Суд неодноразово звертався до цих питань.

Право на відшкодування моральної шкоди передбачено у різних нормативних актах: у ст. ст. 39, 216, 225, 226, 230-233, 280, 611, 386, 700, 1076 ЦК України [6]; у Законі України «Про захист прав споживачів» [11]; «Про інформацію» [16]; «Про охорону праці» [17]; «Про телебачення і радіомовлення» [14]; «Про режим іноземного інвестування» [18]; «Про звернення громадян» [12]; «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями

органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» [10] та багатьма іншими.

Перелік не є вичерпним, та потребує постійного вдосконалення. Постійні зміни як на національному рівні, так і світову потребують постійного нагляду.

Так світова пандемія що викликана вірусом SARS-CoV-2 вимагає обмеження прав частини людей, що не бажать робити щеплення. Міжнародна програма COVAX виключає причини заподіяння шкоди пацієнтові всіх попередніх ушкоджень його здоров'я, оскільки їх не було спричинено вакциною або її введенням, тобто фактично презують, що саме вакцина або її введення стали причинами ушкодження.

Такий підхід значно полегшує встановлення факту моральної шкоди, а також притягнення до відповідальності.

Цивільний кодекс України містить норми відповідальності у різних інституах, однак стаття 22 та стаття 23 закріплює норми заходів загальної відповідальності за порушення суб'єктивних прав. Стаття 23 закріплює за особою право на відшкодування моральної шкоди внаслідок порушення її прав.

Цивільно-правова відповідальність поділяється на договірну та деліктну. Договірна відповідальність передбачає настання відповідальності в разі порушення, невиконання чи неналежного виконання умов договору та може передбачати відповідальність, що не прямо не передбачена законом.

Відшкодування моральної шкоди може бути прямо передбачено договором, а також розміри відшкодування можуть бути чітко встановлені в тексті самого договору.

Деліктна відповідальність не містить під собою договірних відносин сторін. Така відповідальність настає лише в разі цивільного правопорушення, що призвело до завдання шкоди фізичній чи юридичній особі. Деліктна відповідальність носить абсолютний характер. У разі порушення суб'єктивних цивільних прав, у делінквента з'являється обов'язок здійснення дій, що мають відшкодувати шкоду.

Відшкодування моральної шкоди в договірній відповідальності носить диспозитивний характер, тоді як відшкодування моральної шкоди у деліктній відповідальності - імперативний.

Проблеми інститут моральної шкоди полягають не лише в формування дефініції «моральної шкоди», а і в правозастосуванні інституту. Відсутність єдиної форми відшкодування моральної шкоди в законодавстві є суттєвою прогалиною.

За своєю природою відшкодування моральної шкоди завжди повинно мати характер деліктної відповідальності. В. Д. Примак детально дослідив це питання, який вказав, що відшкодування моральної шкоди входить до ст. Стаття 23 ЦК України формально розглядається як універсальний захід цивільно-правової відповідальності, а за своєю правовою природою є формою позадоговірної відповідальності. Навіть якщо втрата нематеріального майна потерпілої сторони є наслідком порушення договору, ці товари чи пов'язані з ними немайнові права та інтереси не будуть фігурувати як елементи (об'єкт та юридичний зміст) порушення договору. Тому відшкодування моральної шкоди, передбачене сторонами зобов'язальних правовідносин (відповідно до п. 4 ст. 611 п. 1 ЦК), на думку науковців, не може розглядатися як форма договірної відповідальності.

Велика частка судових справ - це відшкодування моральної шкоди внаслідок неналежного виконання умов договору з боку туристичного агента. На законодавчому рівні не має єдиної методики оцінювання моральної шкоди, водночас форма та розмір відшкодування можуть визначатися лише законом. Такі суттєві прогалини призводять до того, що судова система не може ефективно виконувати функції, що на неї покладені.

Пленум Верховного Суду України у п. 5 Постанови № 4 від 31.03.1995 р. (зі змінами) «Про судову практику у справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» зазначав, що оскільки відшкодування моральної шкоди регулюються законодавчими актами, оприлюдненими в різні періоди, то у кожному конкретному випадку суд повинен визначити характер правовідносин між сторонами та визначити правові норми, які вони регулюють, чи допускає

відповідне законодавство відшкодування моральної шкоди у таких правовідносинах, і коли закон за цих обставин набирає чинності та коли відбувся акт заподіяння такої шкоди [19, п.5].

Моральна шкода є об'єктивною категорією, тому при визначенні фактів такого виду шкоди слід керуватися не тільки стандартами, що визначають суб'єктивне сприйняття (почуття, емоції) потерпілим, але й стандартами, що характеризують їх зовнішнє виконання - порушення життєдіяльності, встановленої для цього способу життя. Крім того, у визначенні моральної шкоди, завданої «втратою», наголошується на компенсаційній функції системи відшкодування такої шкоди та її особливості як способу захисту цивільних прав.

Умовами настання цивільно-правової відповідальності є:

- протиправна поведінка (дія чи бездіяльність) особи;
- шкода;
- причинний зв'язок між протиправною поведінкою та шкодою;
- вина особи.

Відшкодування моральної шкоди не має жодного відношення до майнових втрат, які підлягають відшкодуванню, і не має відношення до суми відшкодування. Як правило, компенсація моральної шкоди виплачується одноразово, якщо інше не передбачено договором або законом [6].

Компенсація моральної шкоди є загальною формою формою відповідальності у цивільному праві.

Згідно зі ст. 1167 ЦК України заподіювач моральної шкоди відповідає за свої дії (бездіяльність) при наявності його вини, за винятком випадків, коли вина відповідно до вимог закону не є необхідною умовою відповідальності за завдану шкоду [6, ст. 1167].

Підстави відшкодування моральної шкоди встановлені у статті 1167 Цивільного кодексу України:

- моральна шкода, завдана фізичній або юридичній особі неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю, відшкодовується особою, яка її завдала, за наявності її вини, крім випадків, встановлених частиною другою цієї статті;

- моральна шкода відшкодовується незалежно від вини органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування, фізичної або юридичної особи, яка її завдала:

- 1) якщо шкоди завдано каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи внаслідок дії джерела підвищеної небезпеки;
- 2) якщо шкоди завдано фізичній особі внаслідок її незаконного засудження, незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного застосування запобіжного заходу, незаконного затримання, незаконного накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту або виправних робіт [6, ст. 1167].

Верховний Суд України у справі № 6-66цс14 від 25.06.2014 року у справі про відшкодування моральної шкоди дійшов висновку про те, що ч. 1 ст. 1167 ЦК: «моральна шкода, завдана фізичній або юридичній особі неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю, відшкодовується особою, яка її завдала, за наявності її вини, крім випадків, встановлених частиною другої цієї статті» встановлює загальне правило, відповідно до якого відповідальність за заподіяння моральної шкоди настає за наявності загальної підстави – наявності моральної (немайнової) шкоди, а також за наявності всіх основних умов відповідальності, а саме: неправомірної поведінки, причинного зв'язку та вини заподіювача [58].

Право на відшкодування — це процесуальна можливість довести наявність шкоди, визначити її розмір та отримати через судовий розгляд цього питання відповідну компенсацію.

Обраний Україною курс на адаптацію вітчизняного законодавства до стандартів ЄС робить корисним звернення до правового досвіду західних країн. Різні теоретичні і практичні підходи до проблеми відшкодування моральної шкоди в договірних відносинах, які існують у країнах романо-германської та англо-саксонської систем права, було розглянуто в роботах А.Б. Гриняка. Дослідник зазначає, що у французькій доктрині прослідковується відхід від нерішучості у використанні інституту моральної шкоди для договірної відповідальності. У сучасних умовах у судовій практиці випадки присудження

моральної шкоди вже не такі й рідкісні. Рішення за такими справами обґрунтовуються судами тим, що ЦК Франції не обмежує вимоги про відшкодування збитків у договірних відносинах тільки матеріальною шкодою. Підставою є ст. 1149 ЦК, яка встановлює загальне правило про відшкодування завданої шкоди. Крім того, вважається, що немає жодних підстав розв'язувати проблему відшкодування моральної (немайнової) шкоди залежно від того, належить ця вимога до порушення договору чи до правопорушення (делікту) [30, с. 406].

Англійські правознавці дотримуються тієї позиції, що за будь-яку шкоду має бути винагорода, якщо вона дійсна і серйозна, без врахування того, спричинена ця шкода неправомірними діями чи порушенням договору.

Розмежувавши підстави відповідальності, англійська доктрина не поставила відшкодування моральної шкоди в залежність від відшкодування шкоди матеріальної й не обмежила це відшкодування тільки сферою деліктів.

На думку А.Б. Гриняка, загальний підхід англійської доктрини є слушним і таким, що міг би використовуватися при відшкодуванні моральної шкоди за невиконання чи неналежне виконання умов цивільно-правових договорів, оскільки не робить інститут моральної шкоди похідним, другорядним, таким, що заслуговує на увагу тільки в силу того, що його передбачає чітко окреслена законодавча або договірна норма [7, с. 36–37].

Ст. 1 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» визначає моральну шкоду як, «шкода, яку заподіяно особистим немайновим правам суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності та яка призвела або може призвести до збитків, що мають матеріальне вираження» [9].

У ч. 5 ст. 4 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду» вказано, що «моральною шкодою визнаються страждання, заподіяні громадянинові внаслідок фізичного чи психічного впливу, що призвело до погіршення або позбавлення можливостей реалізації ним своїх звичок і

бажань, погіршення відносин з оточуючими людьми, інших негативних наслідків морального характеру» [10].

У Конституції України містяться лише окремі статті (32, 56, 62, 152), в яких згадується моральна шкода, але не розкривається її сутність [1, ст. ст. 32, 56, 62, 152].

О. Вовк, на підставі аналізу ст. 23 ЦК України наводить наступні критерії оцінки розміру заподіяної шкоди, завданої внаслідок порушення права на гідність і честь: 1. характер правопорушення, 2. ступінь фізичних і моральних страждань з урахуванням індивідуальних психічних властивостей потерпілого, 3. погіршення здатностей потерпілого, 4. ступінь вини особи, що завдала моральну шкоду, 5. урахування вини потерпілого, 6. принцип розумності й справедливості, 7. інші обставини, що заслуговують уваги. До них, зокрема, можна віднести майнове положення та вік сторін [30].

Відшкодування моральної шкоди безпосередньо передбачено законом. У п. 2 постанови Пленуму ВСУ про моральну шкоду зазначено [19], що спори про відшкодування заподіяної фізичній чи юридичній особі моральної (немайнової) шкоди розглядаються, зокрема: коли право на її відшкодування безпосередньо передбачено нормами Конституції або випливає з її положень; у випадках, передбачених нормами ЦК України та іншим законодавством, яке встановлює відповідальність за заподіяння моральної шкоди (наприклад, ст. 31 Закону «Про інформацію» [16, ст. 31], при порушенні зобов'язань, які підпадають під дію Закону «Про захист прав споживачів» (ст. 4, 22) [11] чи інших законів, що регулюють такі зобов'язання і передбачають відшкодування моральної (немайнової) шкоди.

Нова правова позиція Верховного Суду відповідно до статті 611 ЦК України, де зазначено, що моральна шкода підлягає відшкодуванню у разі порушення зобов'язання, якщо таке відшкодування встановлено договором або законом. Проте, виходячи з положень статей 16 і 23 ЦК України та змісту права на відшкодування моральної шкоди в цілому як способу захисту суб'єктивного цивільного права, компенсація моральної шкоди повинна відбуватися у будь-

якому випадку її спричинення – право на відшкодування моральної (немайнової) шкоди виникає внаслідок порушення права особи незалежно від наявності спеціальних норм цивільного законодавства. Вирішуючи спір щодо відшкодування моральної шкоди за порушення споживчого договору, зокрема у справі про порушення банком зобов'язання з повернення вкладу, суди мають враховувати, що моральна шкода за порушення цивільно-правового договору як спосіб захисту суб'єктивного цивільного права може бути компенсована і в тому разі, якщо це прямо не передбачено законом або тим чи іншим договором, і підлягає стягненню на підставі статей 16 та 23 ЦК України і статей 4 та 22 Закону про захист прав споживачів навіть у тих випадках, коли умовами договору право на компенсацію моральної шкоди не передбачено (Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі № 216/3521/16 від 01.09.2020 [61]).

Так, наприклад, аналізуючи узагальнення вітчизняної судової практики про відшкодування моральної шкоди за період з 2015 року по 1 півріччя 2016 року, вказується про те за які порушення і які спеціальні закони України закріплюють право на відшкодування моральної шкоди, зокрема, вчинення неправомірних дій або рішень органу чи посадової особи при розгляді скарги громадянина (ст. 25 Закону України «Про звернення громадян» від 02.10.96 р.) [12, ст. 25]; невиконання вимог щодо поведження з відходами під час їх збирання, перевезення (ст. 42 Закону України «Про відходи» від 09.03.98 р.) [13, ст. 42]; розголошення телерадіоорганізацією інформації про приватне життя громадянина без його згоди, якщо ця інформація не є суспільно необхідною (ст. 59 Закону України «Про телебачення і радіомовлення від 21 грудня 1993 р.) [14, ст. 59] і інші. Крім цього, із змісту декількох судових рішень, наданих для узагальненням у справах про захист прав споживачів, в яких однією із вимог є вимога про відшкодування моральної шкоди вбачається, що судам слід звертати увагу на те, що моральна шкоді відшкодовується тільки в тому випадку, якщо шкода завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю потерпілого. Враховуючи все вищенаведене, моральна шкода в Україні повинна відшкодовуватися кожному, чиє право порушене та кому вона дійсно завдана.

Свій висновок стосовно застосування норм права виклала Велика Палата Верховного Суду у Постанові від 01.09.2020 № 216/3521/16-ц. Особа звернулася з позовом до банку про захист прав споживачів та повернення банківського вкладу. Між позивачем та відповідачем було укладено договір строкового банківського вкладу в банківських металах зі сплатою процентів після закінчення строку вкладу. Однак, після закінчення строку вкладу, позивач не отримав в повному обсязі свій вклад у вигляді банківського металу. Внаслідок чого, позивач вважає йому було завдано моральну шкоду. Суд першої інстанції відмовив у задоволенні відшкодування моральної шкоди, оскільки у спорах про захист прав споживачів чинне цивільне законодавство передбачає відшкодування моральної шкоди у тих випадках, якщо шкода завдана майну споживача або завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю. Договір строкового банківського вкладу також не передбачає відшкодування моральної шкоди.

Велика Палата Верховного Суду зробила висновок стосовно застосування норм права та дійшла наступного висновку, що виходячи з положень статей 16 і 23 ЦК України та змісту права на відшкодування моральної шкоди в цілому як способу захисту суб'єктивного цивільного права, компенсація моральної шкоди повинна відбуватися у будь-якому випадку її спричинення - право на відшкодування моральної (немайнової) шкоди виникає внаслідок порушення права особи незалежно від наявності спеціальних норм цивільного законодавства.

Тому вирішуючи спір щодо відшкодування моральної шкоди за порушення споживчого договору, зокрема у справі про порушення банком зобов'язання з повернення вкладу, суди мають враховувати, що моральна шкода за порушення цивільно-правового договору як спосіб захисту суб'єктивного цивільного права може бути компенсована і в тому разі, якщо це прямо не передбачено законом або тим чи іншим договором, і підлягає стягненню на підставі статей 16 та 23 ЦК України і статей 4 та 22 Закону про захист прав споживачів навіть у тих випадках, коли умовами договору право на компенсацію моральної шкоди не передбачено [64].

1.3. Принципи правового регулювання відносин з відшкодування моральної шкоди

Відшкодування завданої шкоди є одним із ефективних способів захисту цивільних прав, що передбачені цивільним законодавством.

Відшкодування моральної шкоди ґрунтується на принципах справедливості, розумності та добросовісності. Принципи справедливості, добросовісності та розумності — одна з керівних ідей цивільного права, згідно якої здійснюється цивільно-правове регулювання суспільних відносин та яка визначає характер поведінки учасників з точки зору необхідності сумлінного здійснення ними своїх цивільних прав і виконання цивільних обов'язків, шанування прав та інтересів інших осіб, моралі суспільства, турботи про власні права й інтереси, а також права та інтереси інших учасників з метою недопущення їх порушення, закріплення можливості адекватного захисту порушеного цивільного права або інтересу [4, с. 31].

Використання цих принципів під час вирішення питання компенсації моральної шкоди наближую нашу правову систему до європейських та світових стандартів. Добросовісність є внутрішнім критерієм, а справедливість і розумність — зовнішнім.

Так у ч. 2 статті 23 Цивільного кодексу України зроблено застереження, що під час визначення розміру грошового відшкодування моральної шкоди суд має враховувати вимоги розумності, справедливості та добросовісності.

Право на відшкодування моральної шкоди виникає внаслідок завдання такої шкоди і не залежить від наявності спеціальних норм цивільного законодавства. Статті 1167 ЦК, ст. 23 ЦК України слід розглядати як самодостатні у розумінні існування права особи на компенсацію моральної шкоди безвідносно до того, чи передбачено право на таке відшкодування додатково у будь-яких інших нормативних актах або договорі. Таким чином, згідно зі ст. 23 ЦК України, яка передбачає загальний спосіб захисту порушених цивільних прав та знаходиться у

загальних положеннях ЦК України, особа має право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав [6].

Отже, цивільно-правова відповідальність є негативним наслідком для порушника і настає за таких умов: протиправна поведінка (дія чи бездіяльність особи), шкідливий результат такої поведінки, причинний зв'язок між протиправною поведінкою і шкодою, як об'єктивні підстави складу правопорушення та вина особи, яка завдала шкоди, як суб'єктивний фактор складу, що складає собою генеральний делікт [39, с. 58].

Право на відшкодування моральної шкоди виникає внаслідок завдання такої шкоди і не залежить від наявності спеціальних норм цивільного законодавства. Статті 1167 ЦК, ст. 23 ЦК України слід розглядати як самодостатні у розумінні існування права особи на компенсацію моральної шкоди безвідносно до того, чи передбачено право на таке відшкодування додатково у будь-яких інших нормативних актах або договорі. Таким чином, згідно зі ст. 23 ЦК України, яка передбачає загальний спосіб захисту порушених цивільних прав та знаходиться у загальних положеннях ЦК України, особа має право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав [6].

Однак, фактичне формування доказової бази позивачем виникає масу труднощів через відсутність відповідних норм [37].

В Давньому Римі існувала юридична формула «*Audiamur et altera pars*» (нехай буде вислухана й друга сторона) [55, с. 440]. К. П. Побєдоносцев, зазначав, що у нас у багатьох випадках зовсім забулось поняття про те, що суд є змаганням двох сторін і що неможливо задовольнити одну сторону, не вислухавши іншої [41, с. 36].

Змагальність сторін в сучасному цивільному процесі є одним із головних принципів цивільного судочинства, однак ми абсолютно можемо погодитись із позицією К.П. Побєдоносцева.

Таке формулювання порушує принципи змагальності сторін, оскільки це концепція «негативного доказу» і підтвердженням цього є низка судових рішень як національних судів, так і ЄСПЛ.

Верховний Суд у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду розглянув справу № 761/24143/19 та встановив презумпцію моральної шкоди, котра є за своєю природою концепцією «негативного доказу» [69].

Суть справи - позивача було зараховано до Університету та після закінчення першого курсу навчання та успішного виконання навчального плану, його було переведено на другий курс навчання. Проте, після успішного захисту дипломної роботи, його було відраховано з числа студентів, згідно з наказом відповідача, в якому зазначено підставу - помилкове зарахування.

Рішенням суду першої інстанції позов задоволено частково. Визнано зано незаконним та скасовано наказ «Про відрахування студента заочної форми навчання» і поновлено позивача до складу студентів. Постановою апеляційного суду рішення суду першої інстанції залишено без змін.

У касаційній скарзі касатор, зокрема, просив скасувати рішення у частині стягнення моральної шкоди й ухвали в цій частині нове рішення, яким позов задовольнити у повному обсязі. Зазначав, що протиправними діями відповідача позивачу було завдано моральної шкоди, а відповідачем цей факт не спростовано.

Розглядаючи справу, ВС зазначив, що у пункті 5 постанови Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 року № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» судам роз'яснено, що відповідно до загальних підстав цивільно-правової відповідальності обов'язковому з'ясуванню при вирішенні спору про відшкодування моральної (немайнової) шкоди підлягають: наявність такої шкоди, протиправність діяння її заподіювача, наявність причинного зв'язку між шкодою і протиправним діянням заподіювача та вини останнього в її заподіянні. Суд, зокрема, повинен з'ясувати, чим підтверджується факт заподіяння позивачеві моральних чи фізичних страждань або втрат немайнового характеру, за яких обставин чи якими діями (бездіяльністю) вони заподіяні, в якій грошовій сумі чи в якій матеріальній формі позивач оцінює заподіяну йому шкоду та з чого він при цьому виходить, а також інші обставини, що мають значення для вирішення спору [19].

Також ВС нагадав, що прецедентною практикою Європейського суду з прав людини і на законодавчому рівні в Україні, у тому числі частиною другою статті 1166 ЦК України, згідно з якою особа, яка завдала шкоди, звільняється від її відшкодування, якщо вона доведе, що шкоди завдано не з її вини, закріплено дію презумпції моральної шкоди. Тобто, моральна шкода вважається завданою позивачу, якщо відповідачем не доведено належними доказами відсутність його вини у завданні такої шкоди.

Протилежний висновок зробив Верховний Суд у Постанові №2-879/13, суди попередніх інстанцій виносили рішення лише на підставі недоведених припущень позивача. ВС вказав, що «суди застосували концепцію негативного доказу, яка сама по собі порушує принцип змагальності, оскільки допускає можливість вважати доведеним твердження позивача через відсутність спростування цього твердження відповідачем» [65].

Змагальність сторін потрібна як гарантія реалізації принципу всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи і захисту, які є необхідними для повноцінного змагання на всіх стадіях процесу. Змагальність сторін також є гарантією для утвердження законності і справедливості при винесенні судових рішень [39, с. 87].

Принципи відшкодування моральної шкоди мають ґрунтуватися на:

- Змагальності сторін;
- Обґрунтованості;
- Справедливості;
- Недискримінації;
- Чіткості закону.

О.С. Онищенко вважає, що «застосування презумпції наявності моральної шкоди є фактично неможливим, оскільки відсутній якийсь первісний розмір її компенсації. Якщо ж сума компенсації входить до предмета доказування потерпілим, тягар такого доказування покладається на позивача [39, с. 54].

РОЗДІЛ 2

ПІДСТАВИ Й УМОВИ ВИНИКНЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ З ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ ТА ЇХ ЕЛЕМЕНТИ

2.1. Фактичні й нормативні підстави відшкодування моральної шкоди

Цивільним кодексом України передбачено такі підстави відшкодування моральної шкоди:

- порушення майнових прав (ст. 386, ст. 396 ЦК України);
- порушення особистих немайнових прав (ст. 280 ЦК України), а також у випадках передбачених договором (ст. 611 ЦК України);
- неправомірні рішення, а також дій чи бездіяльності органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб (ст. 1167 ЦК України);
- заподіяння каліцтва, іншого ушкодження здоров'я або смерті особи (ст. 1168 ЦК України).

Цей перелік не є вичерним.

Відповідно до ч. 5 ст. 23 ЦК України моральна шкода полягає:

- 1) у фізичному болю та стражданнях, які фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим пошкодженням здоров'я;
- 2) у душевних стражданнях, які фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо її самої, членів її сім'ї або близьких родичів;
- 3) у душевних стражданнях, які фізична особа зазнала у зв'язку зі знищенням чи пошкодженням її майна;
- 4) у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної чи юридичної особи [6, ст. 23].

Моральну шкоду розглядають як фізичні або моральні страждання, що зазнає фізична особа внаслідок порушення своїх особистих немайнових прав, або під час посягання на його блага.

Моральні страждання – це комплекс як фізичних так і моральних страждань, емоційних і душевних переживань фізичної особи. Саме це є фактичною та нормативною підставою відшкодування моральної шкоди.

Однак такий підхід неможливо застосувати для юридичної особи. Підставою для відшкодування моральної шкоди, а точніше немайнової шкоди, буде оцінка шкоди завданої діловій репутації суб'єкту господарювання.

Саме наявність моральної шкоди є першою умовою підстави з відшкодування шкоди. Моральна шкода може і не мати зовнішнього виразу, що робить її дуже специфічною. У судовій практиці не виникає труднощів у доведенні фізичних страждань, та позивачу дещо сформувавши доказову базу.

Також можна сказати і про юридичну особу, є відповідні механізми, що дозволяють визначити розмір моральної шкоди завданої діловій репутації, чи наслідки використання торгового знаку компанії.

В той же час, важливим аспектом моральної шкоди залишається саме душевні та емоційні страждання фізичної особи, що викликають проблеми в формуванні доказової бази.

Деякі науковці поділяють думку, що поняття моральні страждання не є тотожними з психічними чи душевними стражданнями. Що в такому понятті переважає саме соціальний аспект, і існує думка про необхідність залучення громадських організацій до проведення громадських експертиз.

Оскільки етимологія слова «мораль» містить соціальний аспект, то саме громадськість визначає норми моралі та суспільної поведінки.

Також є відкритим питання залучення фахових спеціалістів в галузі психіатрії для проведення експертизи з визначення розміру моральної шкоди. Така норма не закріплена в законодавстві, і на нашу думку не є доречною. Так, для полегшення встановлення факту наявності моральної шкоди це може бути

застосовано. Однак, у кожної фізичної особи різне сприйняття і різний психічний стан, а тому одна ситуація може спричинити різні наслідки у двох фізичних осіб.

ЄСПЛ в своїх рішеннях зазначає про необхідну підставу для відшкодування моральної шкоди – завдання саме істотної моральної шкоди, а не лише факт наявності такої.

Моральна шкода може відшкодовуватися як в грошовому виразі, так і не в грошовому. При визначенні розміру моральної шкоди судді керуються лише власною суб'єктивною думкою. Наразі в законодавстві не має визначених мінімальних та макисмальних розмірів відшкодування моральної шкоди.

На нашу думку така норма має знайти своє відображення у кодексі, оскільки ЄСПЛ неодноразово в своїх рішеннях наголошував на, що недостатня компенсація моральної шкоди порушує Конвенцію.

При визначенні розміру грошової компенсації моральної шкоди визначається судом залежно від:

- характеру правопорушення;
- тяжкості фізичних чи душевних страждань;
- порушення життєвих зв'язків;
- урахування інших обставин, що мають значення [19, п. 9].

Відшкодування моральної шкоди передбачено законодавством України, оскільки є одним з найважливіших інститутів правової науки. Відсутність категоріального апарату, умов настання цивільно-правової відповідальності за завдану моральну шкоду, норм права щодо критеріїв визначення її розміру та способів відшкодування залишаються невирішеними питаннями як на законодавчому, так і на науковому рівнях [4, с. 105-106].

Цивільним Кодексом України, Конституцією України передбачено право на звернення до суду та відшкодування моральної шкоди. Частина 1 ст. 1167 складає собою генеральний делікт, та має складовий елемент – наявність вини. Відсутність одного зі складових, може говорити про відсутність цивільного правопорушення [6].

А. Ерделевський вважав, що будь-яке порушення прав і свобод особи (громадянина) може привести до настання моральної шкоди [20, с. 1]. Суперчиливим питанням серед науковців є питання умови цивільно-правової відповідальності за завдану моральну шкоду. Частина науковців поділяє думку що лише за умови протиправної поведінки має наступити відповідальність, а відсутність протиправної поведінки звільняє особу від відповідальності. Наприклад таку точку зору «що саме через протиправність поведінки особи, виникають для неї, а іноді і для інших осіб, встановлені законом несприятливі наслідки. І навпаки, відсутність протиправності в поведінці, виключає застосування до особи несприятливих наслідків» [33, с. 59].

У теорії цивільного права превалює думка, за якою протиправна поведінка визначається як порушення особою вимог правової норми, що полягає у здійсненні заборонених дій або в утриманні від здійснення вказівки правової норми діяти певним чином (бездіяльність) [57, с. 933].

О.М. Ерделевський, стверджував, що «моральна шкода і шкода завдана життю і здоров'ю є різновидами немайнової шкоди» [33, с. 14].

В.Д. Примаков вказував, що причинно наслідковий зв'язок між діянням особи та завданням шкоди полягає у тому, що шкода є наслідком саме протиправного (а у передбачених законом випадках – і правомірного) діяння особи, а не якихось інших обставин [42, с. 26].

За нормативними підставами, особа котра вважає, що їй було завдано моральну шкоду має конституційне право на звернення до суду для її відшкодування. Однак, через відсутність єдиного механізму та відсутності чітких норм законодавства, що могли б регламентувати порядок звернення до суду з вимогою відшкодування моральної шкоди, судова практика розгляду таких справ містить в собі багато протиріч.

Так, у Рішенні у справі «Новоселецький проти України» від 22 лютого 2005 року (заява № 471/99, пп. 22, 76) Суд був здивований тим, що національний суд відхилив позов про відшкодування шкоди з посиланням лише на те, що «відшкодування моральної шкоди у житлово-правових спорах законом не

передбачено» [71]. Судова практика щодо компенсації моральної шкоди виходить з положення, яке закріплене в Постанові Пленуму ВС від 31.03.1995 року № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди», що право на відшкодування моральної шкоди відшкодовується особі, якщо це право безпосередньо передбачене нормами Конституції України, ЦК України та іншим законодавством, в якому встановлюється відповідальність за заподіяння моральної шкоди [19].

Частина судів відмовляє у задоволенні позовних вимог через відсутність або недостатність доказів, в той самий час коли Верховний Суд визнає презумпцію моральної шкоди.

Ознаками відшкодування моральної (нематеріальної) шкоди можна визначити, що це є: правом як фізичних, так і юридичних осіб; гарантією захисту прав і свобод громадян та законних інтересів юридичних осіб; відшкодуванням втрат немайнового характеру; відшкодовується як за наявності вини того, хто заподіяв шкоду, так і за відсутності вини у випадках, визначених чинним законодавством, незалежно від завданої матеріальної шкоди; оцінюється в грошовій сумі чи в матеріальній формі [19].

ЄСПЛ часто використовує інші способи залагодження моральної шкоди, нематеріальні. У справі Аміхалай проти Молдови (20.04.2004) [72] зазначено, що сам факт визнання порушення є достатньою компенсацією моральної шкоди. Те саме зазначено у рішеннях Білуха проти України (09.11.2006).

Уперше ЦК України вказує, що моральна шкода може стягуватись не одноразово, а періодичними платежами (ст. 1168 ЦК України), але це лише при каліцтві і ушкодженні здоров'ю. В інших випадках – лише одноразово (ч. 5 ст. 23 ЦК України), якщо інше не встановлено договором або законом [6]. Новою для ЦК України є вимога врахування засад розумності та справедливості при встановленні розміру моральної шкоди (оціночні поняття) – ч. 3 ст. 23. На сьогодні положеннями ЦК України не встановлено ні мінімального, ні максимального розміру відшкодування моральної шкоди [6].

В. Д. Примак також виділяє групу чинників, що характеризують ступінь порушення основних моральних цінностей суспільства крізь призму засад справедливості, розумності й добросовісності, як: а) суспільна значимість особистого немайнового блага, яке стало об'єктом протиправного посягання, та істотність завданих потерпілому втрат; б) ознаки об'єктивної і суб'єктивної сторони поведінки правопорушника; в) індивідуальні особливості потерпілого, які мав усвідомлювати правопорушник або врахування яких має виняткове значення для утвердження в суспільстві ідеалу справедливості; г) юридична або фактична нерівність становища сторін, підвищена вразливість однієї із них або посідання певною стороною особливого правового статусу, що визначає відмінні від звичайних межі правомірного втручання у особисту немайнову сферу потерпілого; д) добровільне вжиття правопорушником або іншою особою, яка відповідає за завдану шкоду, розумних заходів, спрямованих на усунення чи істотне ослаблення вияву негативних наслідків учиненого правопорушення; е) загальні критерії коригування розміру деліктної відповідальності, до яких належать зустрічна вина потерпілого у виникненні або збільшенні обсягу завданої шкоди, а також врахування майнового стану боржника – фізичної особи [42, с. 394–395].

Ж. Карбоньє в Юридичній соціології писав: якщо суддя творить право, то різноманітність суддів у межах правової системи може викликати явище правового плюралізму. Це результат того, що юридичнотехнічною мовою називається суверенним правом суддівської оцінки суті справи.

З. В. Ромовська зазначала, що кожен суддя пропускає своє рішення не лише через свій розум, а й через своє серце [46].

Моральна шкода за незаконне притягнення до кримінальної відповідальності чи незаконне засудження.

2.2. Об'єктивні й суб'єктивні умови відшкодування моральної шкоди

Законодавство України передбачає різні види шкоди, які розрізняються за об'єктом і суб'єктом правопорушення. На перше місце варто поставити шкоду, завдану правопорушенням, об'єктом якого є найвища цінність демократичної держави – життя та здоров'я людини.

Відшкодування моральної шкоди може здійснюватися за наявності всіх умов відповідальності.

Поведінка особи та протиправний характер цієї поведінки є складовою умов відшкодування моральної шкоди. Частина 1 статті 1166 Цивільного кодексу України містить пряму вказівку про взаємозв'язок цих умов, а тому саме протиправна поведінка деліквента є підставою для деліктної відповідальності.

Протиправність спрямована на порушення встановлених норм і чужих суб'єктивних прав особи. Поведінка може бути як в формі активних дій так і бездіяльності. Законодавець не дає визначення протиправній поведінці в цивільному праву, навідміну від кримінального. Однак, є ряд обставин які виключають можливість відшкодування моральної шкоди, серед них: стан необхідної оборони, стан крайньої необхідності.

Наступною умовою є зв'язок між протиправною поведінкою та моральною шкодою. В.Д. Примак вказував, що причинно наслідковий зв'язок між діянням особи та завданням шкоди полягає у тому, що шкода є наслідком саме протиправного (а у передбачених законом випадках – і правомірного) діяння особи, а не якихось інших обставин [42, с. 26]. Такий зв'язок є досить об'єктивним, та повинен ґрунтуватися на реальних доказах.

Причинний зв'язок з'ясовується між причиною, тобто протиправністю поведінки, та шкодою, як наслідком. Заподіювач несе відповідальність лише за ту шкоду, яка є наслідком саме його поведінки. Це відповідає концепції причини-умови, яка існує у праві. Тобто, зміст причинного зв'язку полягає у тому, що вчинена неправомірною дія є головною причиною, яка призвела до завдання моральної шкоди.

Доволі складно довести причинний зв'язок між моральною шкодою і правопорушенням. Сучасні дослідження в галузі психології є важливими для виявлення посттравматичного синдрому.

Це означає, що лише за встановлення причинного зв'язку між протиправною поведінкою та моральною шкодою можливо вирішити питання про відповідальність за протиправне діяння.

Четвертою та останньою умовою є вина делінквента. Вина – це суб'єктивна умова відповідальності. Вина – це ставлення особи до своєї поведінки та її наслідків, а також усвідомлення можливих наслідків чи їх попередження.

Однак, не завжди вина є обов'язковою складовою. Законодавець передбачив безвинні випадки настання відповідальності. Такі випадки закріплені в Цивільному кодексі, а саме:

- шкода завдання життю чи здоров'ю джерелом підвищеної небезпеки;
- шкода завдана фізичній особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури або суду;
- шкода заподіяна поширенням відомостей, що ганьблять честь, гідність чи ділову репутацію фізичної особи.

Перелік цих випадків не є вичерпним. Відшкодування моральної шкоди не з заподіювача шкоди, а з осіб, які за законом несуть відповідальність за його дії - це: ст. 1172 ЦК (відповідальність роботодавця); ст. ст. 1173-1176 ЦК (відповідальність держави); ст. 1178 ЦК (відповідальність батьків, усиновлювачів, опікунів, навчального закладу, закладу охорони здоров'я); ст. 1187 ЦК (власник джерела підвищеної небезпеки) [6]; засоби масової інформації (Закон «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» [15]).

Законодавець закріплює презумпцію вини делінквента, а отже, якщо особа доведе що шкоду завдано не з її вини то вона звільняється від відповідальності. Таке правило поширюється і на правовідносини у сфері відшкодування моральної шкоди. Частина 2 статті 1166 Цивільного Кодексу України говорить про те, що

особа, яка завдала шкоди, звільняється від її відшкодування, якщо вона доведе, що шкоди завдано не з її вини [6, ст. 1166].

Науковець Онищенко О.О. в своїй дисертації досліджував проблематику питання умов відшкодування моральної шкоди у деліктних зобов'язаннях. В своїй роботі, Онищенко О.О. поділяв думку науковця Г.К. Матвеева, що підставою для відповідальності в цивільному праві слугує наявність складу цивільного правопорушення котре за його визначенням є діалектичною єдністю об'єктивних та суб'єктивних його елементів [39, с. 57].

Ми розділяємо висновок О.С. Онищенко з приводу аналізу доктрини цивільного права та опираючись на точку зору Б.С. Антимонова, «що підстава відповідальності – це встановлення юридичного факту, який порушує суб'єктивне право особи, і для застосування цивільно правової відповідальності до особи, яка порушила суб'єктивне право, необхідним є наявність певних вимог» [39, с. 57-58].

У п. 2 постанови Пленуму ВСУ про моральну шкоду зазначено, що спори про відшкодування заподіяної фізичній чи юридичній особі моральної (немайнової) шкоди розглядаються, зокрема: коли право на її відшкодування безпосередньо передбачено нормами Конституції або впливає з її положень; у випадках, передбачених нормами ЦК України та іншим законодавством, яке встановлює відповідальність за заподіяння моральної шкоди (наприклад, ст. 31 Закону «Про інформацію» [16, ст. 31], при порушенні зобов'язань, які підпадають під дію Закону «Про захист прав споживачів» (ст. 4, 22) [11, ст. 4, 22] чи інших законів, що регулюють такі зобов'язання і передбачають відшкодування моральної (немайнової) шкоди.

Наявність негативних змін у психічному стані особи, яких вона зазнала внаслідок завданих їй фізичних і душевних страждань. Складність у тому, що це прояви не ззовні, а психіка суб'єкта.

Презумпція наявності моральної шкоди законодавством не передбачена. Наявність моральної шкоди не визнана прямим наслідком кожної протиправної поведінки. А така презумпція має визначатися лише законом. Тому діє ст. 81 ЦПК України про загальний розподіл тягара доказування.

Протиправність поведінки заподіювача моральної шкоди це поведінка, яка заборонена законом, а протиправна бездіяльність — невчинення особою дій, які вона зобов'язана за законом вчинити.

Обгрунтованою уявляється і позиція М.А. Бестугіної, яка справедливо підкреслює, що особа тільки в тому випадку несе повну відповідальність за свої вчинки, якщо вона вчинила їх, маючи повну свободу волі [24, ст. 70]

Це протиправні як дія і бездіяльність, так і рішення. Бездіяльність протиправна, якщо особа повинна була вчинити дію, але не вчинила.

Ч. 1 ст. 1167 ЦК України і п. 4 постанови Пленуму ВСУ про моральну шкоду не дають підстав говорити про наявність презумпції протиправності дії (бездіяльності) завдавача моральної шкоди [6, ст. 1167] [19, п. 4].

Цивільне законодавство ґрунтується на презумпції протиправності поведінки, яка призвела до шкоди, виходячи з принципу генерального делікту: спричинення шкоди особі або майну слід розглядати як протиправне, якщо законом не встановлено інше [67].

2.3. Об'єкт і зміст зобов'язання з відшкодування моральної шкоди

Реалізація способу захисту прав у вигляді відшкодування моральної шкоди переважає компенсацію у вигляді майнових санкцій. Багато науковців поділяють думку що моральна шкода не має грошового еквіваленту, через свою складну соціально-психічну природу.

Через це визначення розміру компенсації моральної шкоди є досить проблематичним як для суддів, так і для позивачів. Людські емоції і страждання є досить суб'єктивними, і не існує наразі системи виміру страждань в грошовому еквіваленті.

Тривалий час використовувалася методика Ерделевського.

Методика О. Ерделевського ґрунтувалась на:

а) презюмуванні моральної шкоди — страждань, які повинна відчувати «середня», «нормально» реагуюча на протиправну щодо неї поведінку людина;

б) визначення базисного рівня розміру компенсації за страждання, спричинені заподіянням тяжкої шкоди здоров'ю, що приймається в розмірі 720 мінімальних розмірів зарплати (дохід працюючої людини за 10 років);

в) розробленій шкалі співвідношень розмірів компенсації моральної шкоди на основі співвідношень максимальних санкцій Кримінального кодексу, що передбачають відповідальність за посягання на аналогічні права людини;

г) розробленій формулі, за допомогою якої можна визначити розмір компенсації та яка враховує критерії, що повинен прийняти до уваги суд при вирішенні відповідного питання [51, с. 57-60].

Взагалі, компенсація має на меті відновлення становища потерпілого до порушення його прав. Однак компенсація моральної шкоди не зможе цього зробити, а лише подарувати приємні емоції і відволікти від страждань.

Також існують і інші методики і наукові підходи до визначення розміру компенсації.

Методика В. Кашина, яка ґрунтується на оцінці фактичних втрат ресурсів здоров'я (як здатність жити, працювати і досягати мети) та економіки здоров'я. Вона орієнтована на західні стандарти, де компенсація моральної шкоди в 1–3 млн. доларів є звичним явищем [51, с. 114].

У США є дві методики: часовий підхід, який виражається в тому, що гострота переживань з часом пом'якшується, і ринковий критерій [51, с. 34-39].

За каліцтво при нещасному випадку районний суд стягнув 70 тис. грн моральної шкоди, апеляційний суд залишив без змін, а Велика Палата Верховного Суду збільшила розмір моральної шкоди до 275 тис., як і просив позивач (справа № 210/5258/16, постанова від 05.12.18) [67].

За примусове поміщення й утримання в психіатричній лікарні районний суд стягнув 2 тис. грн, апеляційний суд залишив без змін, а Велика Палата Верховного Суду збільшила розмір моральної шкоди до 66 тис. грн (справа № 2- 1/07, постанова від 28.02.2018) [68].

У спорах про захист прав споживачів відшкодування моральної шкоди прямо встановлено спеціальним законом, який регулює відносини у сфері захисту прав споживачів (ст. 4 і 22 Закону про захист прав споживачів) [11].

Компенсація може відбуватися не лише в грошову еквіваленті, але і в виконанні певних робі чи наданні послуг.

Моральна шкода за незаконне притягнення до кримінальної відповідальності чи незаконне засудження. Відповідно до частин другої, третьої статті 13 Закону «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» розмір моральної шкоди, визначається з урахуванням обставин справи в межах, встановлених цивільним законодавством [10, ст. 13]. Відшкодування моральної шкоди за час перебування під слідством чи судом провадиться виходячи з розміру не менше одного мінімального розміру заробітної плати за кожен місяць перебування під слідством чи судом.

Ст. 4 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» встановлено, що відшкодування моральної шкоди, провадиться за рахунок коштів державного бюджету. Відшкодування моральної шкоди провадиться у разі, коли незаконні дії органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури і суду завдали моральної втрати громадянинові, призвели до порушення його нормальних життєвих зв'язків, вимагають від нього додаткових зусиль для організації свого життя [10].

Моральна шкода може компенсуватися не лише єдиним платежом, але і частковими платежами.

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

Здійснивши комплексний аналіз інституту відшкодування моральної шкоди на підставі викладеного у випускній кваліфікаційній роботі матеріалу, можна зробити такі висновки.

1. Оскільки людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека є найвищою соціальною цінністю демократичної, правової, соціальної держави, то їй зазначені нематеріальні блага підлягають посиленому правовому захисту. Відповідно, серед потенційно невичерпного кола негативних немайнових наслідків протиправних посягань, що зумовлюють виникнення права на відшкодування моральної шкоди (форм утілення моральної шкоди), найбільш поширеними є фізичний біль і страждання, душевні страждання і переживання, приниження честі, гідності й ділової репутації, втрата потерпілими особами різного роду можливостей виразно немайнового змісту. Водночас врахування інтересів потенційних потерпілих та практика Європейського суду з прав людини з присудження справедливої сатисфакції спонукають до висновку про доцільність формулювання загального визначення моральної шкоди як будь-яких негативних немайнових наслідків порушення цивільних прав та інтересів фізичної або юридичної особи.

2. Відшкодування моральної шкоди є способом цивільно-правового захисту, який за своїми юридичними характеристиками є універсальним заходом цивільно-правової відповідальності й забезпечує реалізацію притаманної останній превентивної та компенсаційної функцій. Як ефективна гарантія додержання прав і свобод людини, суб'єктивних цивільних прав та інтересів особи, зазначений захід: а) справляє дієвий превентивний вплив на потенційних правопорушників через усвідомлення останніми можливості настання негативних для них майнових наслідків вчиненого ними правопорушення; б) забезпечує одержання потерпілою особою справедливої майнової компенсації за понесені нею немайнові втрати.

3. Формування і функціонування правового механізму відшкодування моральної шкоди визначається необхідністю реалізації у відповідних охоронних

цивільних правовідносинах низки загальних правових, галузевих та спеціальних, притаманних інституту цивільно-правової відповідальності, принципів. Серед згаданих принципів першорядне значення морально-правові засади справедливості, розумності й добросовісності. Самостійне значення також зберігає й принцип вини. Натомість характерний для відшкодування майнової шкоди принцип повного відшкодування завданих потерпілій особі втрат у даному випадку не може бути застосований, ураховуючи відсутність абсолютного еквівалента між немайновими втратами суб'єкта права на захист та майновим характером належної йому компенсації.

4. Фактичною підставою виникнення охоронних правовідносин з відшкодування моральної шкоди є порушення суб'єктивного цивільного права або інтересу. Найчастіше йдеться про порушення винятково абсолютних регулятивних (як особистих немайнових, так і майнових) правовідносин. Порушення зобов'язання слід визнавати фактичною підставою для відшкодування моральної шкоди лише у випадках, прямо передбачених законом або договором.

Відправними нормативними підставами відшкодування моральної шкоди слугують норми Конституції України і загальної частини об'єктивного цивільного права, якими визначено універсальний характер цього заходу цивільно-правової відповідальності. Спеціальні нормативні підстави для його застосування містяться в нормах окремих інститутів цивільного права (насамперед щодо деліктних зобов'язань), які закріплені в різних законодавчих актах, включно з законодавством про захист прав споживачів.

5. На відносини з відшкодування моральної шкоди поширюється дія загальних умов цивільно-правової відповідальності. Причому існування об'єктивних умов – протиправності поведінки правопорушника, наявність і обсяг моральної шкоди, а також причинно-наслідковий зв'язок між ними – доводить позивач. Натомість презумпцію наявності суб'єктивної умови – вини правопорушника, повинен спростовувати відповідач (діє загальне правило про презумпцію вини в цивільному праві). Втім, у передбачених законом випадках при вчиненні спеціальних деліктів вина може бути виключено з умов

відшкодування моральної шкоди – наприклад, якщо її заподію органами державної влади, їх посадовими і службовими особами при здійсненні покладених на них повноважень.

Слід висловити заперечення проти спроб законодавчого закріплення презумпції заподіяння моральної шкоди, оскільки це може призвести до різного роду зловживань і необґрунтованого збагачення недобросовісних осіб, порушення основоположних принципів матеріального і процесуального права, зокрема добросовісності, рівності й змагальності.

6. Об'єктом зобов'язання з відшкодування моральної шкоди є майнова компенсація, що може бути втілена у грошовій або натуральній формі, розмір якої визначається відповідно до змісту порушеного права, характеру протиправного посягання та його наслідків.

Зобов'язання з відшкодування моральної шкоди має охоронний і односторонній характер, оскільки його змістом є право потерпілої особи вимагати компенсації за завдані їй немайнові втрати та обов'язок суб'єкта відповідальності надати зазначене відшкодування.

Етимологія слів «мораль» та «страждання» містить в собі окрім психологічного, ще й соціальний фактор. В кожній особі свій суб'єктивний погляд на мораль та страждання, а також різний рівень сприйнятливості та емпатії. Вважаємо, що для об'єктивного розгляду справ категорії відшкодування моральної шкоди варто утворювати склад суду з 2-3х суддів. Окрім цього, належним доказом варто вважати громадську експертизу, що буде проводитися на базі громадських організацій, як інституту суспільства, що може через призму норм моралі та правил поведінки в суспільстві надати об'єктивну оцінку розмірам спричиненої моральної шкоди.

Справи щодо відшкодування моральної шкоди розглядають в порядку позовного провадження без залучення присяжних. Суд присяжних – прерогатива справ окремого провадження, однак вважаємо, що лише спільна думка громадськості може об'єктивно вирішувати справу по суті. Враховуючи

недостатню кількість суддів та випадки, коли неможливо утворити склад суду, може бути залучено суд присяжних.

На підставі проведеного дослідження сформульовано пропозиції щодо вдосконалення чинного Національного законодавства:

- доповнити ч. 2 ст. 23 ЦК України новим абзацем 6 такого змісту: «У передбачених законом випадках моральна шкода може полягати в інших негативних для фізичної або юридичної особи немайнових наслідках порушення її прав»;
- викласти абзац 1 ч. 3 ст. 23 ЦК України у такій редакції: «Якщо інше не встановлено законом, моральна шкода відшкодовується грошовими коштами, іншим майном, виконанням робіт або через надання послуг»;
- змінити п. 4 ч. 1 ст. 611 ЦК України, доповнити зазначену частину новим п. 5 та викласти пункти 4 і 5 ст. 611 ЦК України у такій редакції «4) відшкодування збитків; 5) відшкодування моральної шкоди у випадках, прямо передбачених законом або договором».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України від 28.06.1996 №254к/96-ВР. URL: <http://www.zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 15.10.2021 р.).
2. Загальна декларація прав людини: Міжнародний документ від 10.12.1948. Ратифіковано Україною 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 2021 р.).
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Міжнародний документ від 04.11.1950. Конвенцію ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 2021 р.).
4. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Міжнародний документ від 16.12.1966. Міжнародний пакт ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР N 2148-VIII (2148-08) від 19.10.73. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 2021).
5. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. Міжнародний документ від 16.12.1966. Міжнародний пакт ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР 2148-08 від 19.10.73. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2148-08#Text> (дата звернення: 2021).
6. Цивільний Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 05.10.2021 р.).
7. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-V. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, № 13-14, № 15-16, № 17, ст.112. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>.
8. Закон України «Про внесення змін і доповнень до положень законодавчих актів України, що стосуються захисту честі, гідності та ділової репутації громадян і організацій» відомості Верховної Ради України (ВВР), 1993, N 24, ст.259 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3188-12#Text> (дата звернення: 05.10.2021 р.).

9. Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність» відомості Верховної Ради України (ВВР) 1991, № 29, ст. 377 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/959-12#Text> (дата звернення: 05.10.2021 р.).

10. Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» від 01.12.1994 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/94-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 06.10.2021 р.).

11. Закон України «Про захист прав споживачів» від 12.05.1991 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text> (дата звернення: 06.10.2021 р.).

12. Закон України «Про звернення громадян» від 02.10.1996 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 06.10.2021 р.).

13. Закон України «Про відходи» від 05.03.1998 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/187/98-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 06.10.2021 р.).

14. Закон України «Про телебачення і радіомовлення» від 21 грудня 1993 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3759-12#Text> (дата звернення: 06.10.2021 р.).

15. Закон України «Про друковані засоби масової інформації (преси) в Україні» від 16.11.1992 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2782-12#Text> (дата звернення: 06.10.2021 р.).

16. Закон України «Про інформацію» від 02.10.1992 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (дата звернення: 06.10.2021 р.).

17. Закон України «Про охорону праці» від 14.10.1992 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2694-12#Text> (дата звернення: 06.10.2021 р.).

18. Закон України «Про режим іноземного інвестування» від 19.03.1996 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/93/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 06.10.2021 р.).

19. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» №4 від 31.03.95 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95#Text> (дата звернення: 10.10.2021 р.).

20. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду цивільних справ за позовами про захист прав споживачів» №5 від 12.04.96 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-96#Text> (дата звернення: 10.10.2021 р.).

21. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2009 року № 1 «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_001700-09#Text (дата звернення: 10.10.2021 р.).

22. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27 березня 1992 року № 6 «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0006700-92#Text> (дата звернення: 10.10.2021 р.).

23. Методичні рекомендації «Відшкодування моральної шкоди» (Лист Міністерства юстиції України від 13.05.2004 р. № 35-13/797). URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v_797323-04.

24. Постанова Верховного Суду від 25.06.201 у справі № 6-66цс14 - URL: режим доступу: <https://oda.court.gov.ua/sud1590/pravovipozicii/su/6-66cs14> (дата звернення 11.11.2021р.).

25. Постанова Верховного суду у справі №554/49/18 від 25.03.2020 - URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88448980> (дата звернення 11.11.2021р.).

26. Постанова Верховного Суду від 30 березня 2020 року у справі № 610/2736/18 – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88546235> (дата звернення 11.11.2021р.).

27. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13.11.2019 року у справі № 216/3521/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85678980> (дата звернення 11.11.2021р.).

28. Постанова Верховного Суду від 27.05.20 №2-879/13 URL: https://zib.com.ua/ua/143771-vs_poyasniv_koncepciyu_negativnogo_dokazu.html (дата звернення 11.11.2021р.).

29. Постанова Верховного Суду від 19 грудня 2018 року у справі № 910/4014/16 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78750068> (дата звернення 11.11.2021р.).

30. Постанова Верховного Суду у справі № 210/5258/16 від 05.12.18 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78750868> (дата звернення 11.11.2021р.).

31. Постанова Великої Палати Верховного Суду у справа № 2- 1/07, від 28.02.2018 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72757030> (дата звернення 11.11.2021р.).

32. Постанова Верховного Суду у справі № 761/24143/19 від 10.02.2021 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95066991> (дата звернення 11.11.2021р.).

33. Рішення Хмельницького міськрайонного суду від 30.03.2021 р. у справі № 149/30/21 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95880954> (дата звернення 11.11.2021р.).

34. Справа «Новоселецький проти України» (справа № 47148/99) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_238#Text (дата звернення 11.11.2021р.).

35. Справа «Аміхалай проти Молдови» URL: <https://cedem.org.ua/library/sprava-amihalakioae-proty-moldovy> (дата звернення 11.11.2021р.).

36. Бестугина М.А. Гражданско-правовая ответственность: сущность, содержание и формы реализации // Вестник МГУ. Серия 11. Право. – 1986. - № 3. – С. 67-72

37. Боброва Д.В. Цивільне законодавство / Д.В. Боброва / Загальна теорія цивільного права : підручник /за ред. О.А. Підпригори, Д.В. Бобрової. – К. : 1992. - 226 с.

38. Бойко М.Д. Відшкодування шкоди: Правовий аспект : навч.-практ. посіб. / М.Д. Бойко. – К. : Атіка, 2007. - 328 с
39. Бурзель Ю. Щодо встановлення верхньої межі відшкодування моральної (немайнової) шкоди / Ю. Бурзель // Право України. – 2003. - № 3. – С. 40-42.
40. Васильєв В. В. Можливість відшкодування (компенсації) моральної (немайнової) шкоди особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення за рахунок Державного бюджету України [Текст] / В. В. Васильєв // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. – Серія: Юриспруденція. – 2015. – Вип. 13. – Т. 2. - С. 46-49.
41. Васильєв, В. В. Окремі питання визначення поняття моральної (немайнової) шкоди [Текст] / В. В. Васильєв // Науковий вісник Ужгородського національного університету : Серія: Право / гол. ред. Ю.М. Бисага. – Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2015. – Вип. 32. Т.2. – С. 10–15. – Бібліогр.: с. 15 (26 назв).
42. Вовк О. визначення розміру компенсації моральної шкоди. Критерії та методика. Юридична газета, 14 грудня 2010р. URL: www.zlegal.com.ua.
43. Гриняк А.Б. Відшкодування шкоди, завданої невиконанням чи неналежним виконанням договору // Відшкодування моральної та матеріальної шкоди: навч. посіб. / [М. К. Галянтич, А. Б. Гриняк, А. І. Дрішлюк, Т. С. Ківалова та ін.] ; за ред. М. К. Галянтича. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – С. 388–421.
44. Гришук О. В. До питання про поняття «моральної шкоди» та її різновиди / О.В. Гришук // Актуальні проблеми політики. - Одеса, 2003. - Вип.16. - С. 250 – 252.
45. Ерделевский А. М. Компенсация морального вреда: анализ и комментарий законодательства и судебной практики [Текст] / А. М. Ерделевский– М. : Волтерс Клувер, 2004.– 320 с.
46. Заварза Т. В. Відшкодування моральної шкоди за порушення прав споживачів, не пов'язане із завданням шкоди життю чи здоров'ю / Т. В. Заварза // Актуальні проблеми цивільного, житлового та сімейного законодавства : матер.

міжнар.наук.-практ. конф. , 16 березня 2012 р. / редкол. : В. І. Борисова (відп. ред) [та ін.]

47. Здинок М. А. Передумови виникнення права на відшкодування збитків / М. А. Здинок. // Пріоритетні напрямки розвитку правової системи України. – Матеріали міжн. наук.-практ. конференції (Донецьк, 25-26 жовтня 2013 р.). – С. 39–42

48. Кучер В. О. Особливості відшкодування моральної шкоди в договірних зобов'язаннях / В. О. Кучер // Науково-практична Інтернет-конференція. – 10.10.2012 – Секція № 3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=category&id=49&Itemid=61&lang=ru.

49. Маріц Д.О. Відшкодування моральної шкоди у договорах обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів. URL: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=258> (дата звернення: 2021).

50. Моральна шкода: погляд юриста // Інтернет-видання «Хай-Вей». – 20.12.2005 р.

51. Онищенко О.С. Відшкодування моральної шкоди у деликтних зобов'язаннях : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.03. Київ, 2017. 210 с.

52. Петренко В. Поняття та зміст моральної шкоди за чинним законодавством/В.Петренко – URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/4/12.pdf>.

53. Победоносцев К.П. Передовые статьи о судебной реформе. Сочинения. СПб., 1996. 512 с.

54. Примак В. Д. Відшкодування моральної шкоди на засадах справедливості, розумності й добросовісності : монографія / В. Д. Примак. – К. : Юрінком Інтер, 2014. – 432 с.

55. Примак В. Д. Відшкодування моральної шкоди у рішеннях Європейського суду з прав людини: орієнтири для вітчизняного законодавця і судової практики / В. Д. Примак // Науковий вісник Ужгородського національного університету : Серія: Право / гол. ред. Ю.М. Бисага. – Ужгород: Видавничий дім

«Гельветика», 2013. – Вип. 23. Ч. 1. Т. 1. – С. 258–262. – Бібліогр.: с. 261–262 (14 назв).

56. Примаєк В. Функції відшкодування моральної шкоди як заходу цивільно-правової відповідальності / В. Примаєк // Юридична Україна. — 2010. — № 9. — С. 71 -7.

57. Рішення колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 1 лютого 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/>

58. Ромовська З. В. Українське цивільне право : Загальна частина. Академічний курс: [підручник] / З. В. Ромовська. – К. : Атіка, 2005. – 560 с.

59. Рубан О.О. Відшкодування фізичним особам моральної (немайнової) шкоди в Україні в зарубіжних країнах. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2016/5_2016/part_1/11.pdf . (дата звернення: 2021).

60. Селезень С. В. До питання трактування поняття «моральна шкода» / С.В. Селезень // Актуальні проблеми права: теорія і практика. – 2013. - № 27. – С. 479-489.

61. Сердюк В.В. Змагальність сторін як засада судочинства в Україні. Часопис цивільного і кримінального судочинства. 2016. № 2. С. 85–93.

62. Сиротенко С. Є. Деякі теоретико-практичні питання визначення розміру відшкодування моральної (немайнової) шкоди / С. Є. Сиротенко // Вісник Верховного Суду України. – 2002. – № 6. – С.42–45.

63. Сорока О.П. Відшкодування моральної шкоди внаслідок нещасних випадків та професійних захворювань на виробництві : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.05. Сєверодонецьк, 2020. 210 с.

64. Тімуш І. С. Поняття та сутність інституту відшкодування шкоди, завданої злочином, якщо не встановлено особу, яка його вчинила / І.С. Тімуш // Нотаріат України. – 2015. - № 3. – С. 4-11.

65. Цагик Колінко. Проблеми доведення моральної шкоди за законодавством України. *Підприємництво господарство і право. Цивільне право і процес*. 8/2020. С. 30-34.
66. Цивільний кодекс України. – К.: ПАЛИВОДА А.В., 2016. – 380 с.
67. Шарай Л.Г. Проблемні питання використання спеціальних знань у змагальному кримінальному судочинстві України. 2020. С. 421-422. [Електронний ресурс]. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/18049> (дата звернення: 10.11.2021 р.).
68. Шимон С. І. Відшкодування моральної шкоди в договірному праві // Договірне право України. Загальна частина : [навч. Посібник] / Т. В. Боднар, О. В. Дзера, Н. С. Кузнєцова та ін.; за ред. О. В. Дзери. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 713 – 733.
69. Эрделевский А. М. Компенсация морального вреда: анализ и комментарий законодательства и судебной практики [Текст] / А. М. Эрделевский – М. : Волтерс Клувер, 2004. – 320 с.
70. URL: <https://ukrainepravo.com/international-law/european-court-of-human-rights/nsrshchye-tshchky-pamra-v-usitspkrrk-fkhakhkhk-1-tyeuysgs-tuskhsnsots-es-zhvustyemfensl-nsvryershchk/> (дата звернення 11.11.2021р.).
71. Цивільне право України: навч. посібник / За ред. І. С. Тімуш. – Дніпропетровськ. – Середняк Т.К., 2015. – 236 с.
72. Відшкодування моральної шкоди: деякі особливості розгляду цивільних справ. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Lyspeny_k.pdf (дата звернення 11.11.2021р.).